

УДК 347.468

DOI: <http://dx.doi.org/10.18524/2411-2054.2019.34.169528>

С. А. Придатко, студентка 1 курсу ОР Магістр
Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна

ВПЛИВ ПРИПИНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ – БОРЖНИКА НА ІСНУВАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ПОРУЧИТЕЛЯ

Статтю присвячено проблемі визначення наслідків припинення юридичної особи – боржника за основним зобов'язанням на існування зобов'язання третьої особи за договором поруки. На підставі аналізу наукових напрацювань, судової практики та чинного законодавства встановлено, що єдиною підставою збереження чинності поруки за умови ліквідації юридичної особи – боржника є своєчасне пред'явлення кредитором до поручителя в судовому порядку вимог внаслідок порушення зобов'язань боржником.

Ключові слова: порука, зобов'язання, забезпечення, ліквідація юридичної особи.

Постановка проблеми. Зважаючи на поширені випадки неплатоспроможності юридичних осіб та їх припинення у формі ліквідації, на практиці виникають проблеми з виконанням зобов'язань таких юридичних осіб – боржників, які попередньо були забезпечені третьою особою за договором поруки.

Актуальність дослідження даного питання обумовлена тим, що в умовах сьогодення помітно зростає практичне значення поруки як забезпечувального механізму, оскільки вона здатна мінімізувати ризики невиконання основного зобов'язання. На даний час Верховний Суд своєю практикою виробив достатні роз'яснення щодо спірних правових питань, однак досі наявні проблеми з однаковим розумінням правових норм судами, юристами-практиками та науковцями з метою їх правильного сприйняття та оцінки. Тому з'ясування проблематики наслідків припинення юридичної особи – боржника на чинність забезпечувальних зобов'язань третьої особи за договором поруки залишається перспективним напрямком для дослідження, зокрема, з метою досягнення єдності щодо тлумачення і застосування відповідних норм законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням наслідків припинення юридичної особи в контексті чинності зобов'язань поручителя приділяли увагу такі дослідники, як Ю. О. Заїка, О. В. Михальнюк, Є. Морозов, І. Пучковська, Ю. Л. Сенін, І. В. Спасибо-Фатєєва та інші.

Метою статті є аналіз впливу припинення юридичної особи – боржника за основним зобов'язанням на чинність забезпечувальних зобов'язань поручителя.

Вклад основного матеріалу. Фундаментальна цивільно-правова природа договору поруки полягає в тому, що він створює додаткове (акцесорне) зобов'язання щодо основного зобов'язання, за яким надається порука, має похідний характер. Такий підхід простежується ще з часів римського права. Зазначене впливає також із положень чинного законодавства щодо забезпечувальних зобов'язань (ч. 2 ст. 548 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1], ч. 3 ст. 3 Закону України «Про застава» [2], ч. 3 ст. 5 Закону України «Про іпотеку» [3]). Проте деякий відхід від усталеного розуміння забезпечувальних зобов'язань наявний як на рівні нещодавніх змін до законодавства, так і в площині судової практики.

Зокрема, у чинній редакції ЦК України врегульовано питання щодо припинення поруки внаслідок ліквідації боржника за основним зобов'язанням. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування» [4] статтю 559 ЦК України було доповнено частиною 5 такого змісту: «Ліквідація боржника – юридичної особи не припиняє поруку, якщо до дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань запису про припинення боржника – юридичної особи кредитор

звернувся до суду з позовом до поручителя у зв'язку з порушенням таким боржником зобов'язання» [1].

Аналогічна за змістом норма тепер міститься і в частині 4 статті 593 ЦК України щодо регулювання відносин застави: «Припинення основного зобов'язання внаслідок ліквідації боржника – юридичної особи, яка виступає боржником у такому зобов'язанні, не припиняє права застави (іпотеки) на майно, передане в заставу боржником та/або майновим поручителем такого боржника, якщо заставодержатель до ліквідації боржника – юридичної особи реалізував своє право щодо звернення стягнення на предмет застави (іпотеки) шляхом подання позову або пред'явлення вимоги» [1, ст. 539].

Цікавою для аналізу є також остання судова практика із зазначених питань. Так, Верховний Суд сформував правову позицію, відповідно до якої припинення основного зобов'язання внаслідок ліквідації боржника-юридичної особи не припиняє зобов'язань поручителя за договором поруки.

Таку позицію суди аргументували тим, що «беручи до уваги вимоги статей 526, 599 ЦК України, зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином. Будь-які забезпечувальні зобов'язання, які впливають з основного зобов'язання, не повинні припинити свою дію у разі, якщо основне зобов'язання залишилося невиконаним».

У постанові Верховного Суду від 19.06.2018 у справі № 904/1163/15 суд зазначив, що, «укладаючи договір поруки, поручитель приймає на себе всі ризики, пов'язані з невиконанням зобов'язання боржником, у тому числі й ті, що виникають внаслідок банкрутства боржника з його подальшим виключенням із Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців. Оскільки покладення на особу, яка видала забезпечення, цих ризиків відбулося за договором, укладеним поручителем саме з кредитором, то всі прийняті ризики повинні покладатися на особу, яка видала забезпечення, і після припинення існування боржника. Отже, ліквідація боржника не повинна припинити обов'язок поручителя з несення цих ризиків. Інше може бути передбачено договором між кредитором та особою, яка видала забезпечення, тобто звільнення останньої від таких ризиків повинно бути предметом спеціальної домовленості між нею і кредитором».

Однак викликає сумніви висновок суду про те, що факт ліквідації боржника за основним зобов'язанням із внесенням запису до відповідного реєстру про припинення юридичної особи не є підставою для припинення договору поруки, який укладений з метою забезпечення виконання основного зобов'язання боржником.

По-перше, належне виконання зобов'язання не є єдиною підставою його припинення. Так, припиненням зобов'язання називається ліквідація з передбачених законом або договором підстав існування суб'єктивних прав і обов'язків, які становлять його зміст [15]. Ю. Л. Сенін зазначає, що «дія зобов'язання вичерпується, як тільки права й обов'язки, що входять до його складу, будуть повністю реалізовані» [9, с. 31].

Однак належне виконання не є єдиною підставою припинення зобов'язання, що підтверджується як положеннями чинного законодавства, так і дослідженнями на рівні доктрини.

Перелік підстав припинення зобов'язання встановлений безпосередньо у ЦК України: виконання (ст. 599); передання відступного (ст. 600); зарахування зустрічних вимог (ст.ст. 601-603); домовленість сторін (ч. 1 ст. 604); новація (ч. 2-4 ст. 604); прощення боргу (ст. 605); поєднання боржника і кредитора в одній особі (ст. 606); неможливість виконання (ст. 607); смерть фізичної особи (ст. 608); ліквідація юридичної особи (ст. 609) [1]. Спеціальні підстави припинення забезпечувального зобов'язання передбачені у статтях 559, 593 ЦК України.

Натомість із висновків суду, викладених, зокрема, у постанові Верховного Суду від 16.05.2018 у справі № 330/2119/15-ц, від 20.06.2018 у справі № 381/3209/16-ц, від 13.12.2018 у справі № 175/4568/15, випливає, що лише проведене належним чином виконання зобов'язання може зумовлювати припинення такого зобов'язання, а будь-які

забезпечувальні зобов'язання, які слідують із основного договору, не повинні припинити свою дію у випадку, якщо основне зобов'язання залишилося невиконаним. Таким чином, наведена позиція суду свідчить про наявність розбіжностей між висновками суду, в тому числі їх аргументацією у мотивувальній частині рішення, і положеннями чинного законодавства.

По-друге, варто брати до уваги також норми статті 609 ЦК України, відповідно до якої ліквідація юридичної особи, за загальним правилом, є підставою припинення зобов'язання. Виняток становлять випадки, коли згідно з певним нормативно-правовим актом виконання зобов'язання такої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу (наприклад, зобов'язання про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю). В такому разі відбувається, зокрема, капіталізація коштів юридичної особи, що ліквідується, з метою виплати періодичних платежів на користь потерпілого згідно з ч. 2 ст. 1205 ЦК України. Таким чином, стаття 609 ЦК України вказує на припинення будь-яких зобов'язань юридичної особи – боржника в разі її ліквідації, окрім як зобов'язань про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Ця позиція підтримується і в науково-практичних коментарях [13].

Проте зі змісту ч. 1 ст. 559 ЦК України випливає, що порука припиняється в разі припинення основного зобов'язання. Тобто припинення зобов'язання поруки означає такий стан сторін правовідносин, коли на підставі передбачених законом обставин суб'єктивне право і відповідний йому обов'язок перестають існувати. Такий висновок зробив Верховний Суд України у постанові від 07.11.2012 у справі № 6-129цс12. При цьому суд пояснив, що термін «порука», застосований законодавцем у ч. 1 ст. 559 ЦК України, використовується в розумінні зобов'язальних правовідносин поруки, з припиненням яких втрачає чинність договір поруки.

Отже, вбачається деяка суперечливість між статтею 609 ЦК України та нововведеною нормою ч. 5 ст. 559 ЦК України, що може призвести до проблем у правозастосуванні.

По-третє, у ч. 1 ст. 559, ч. 1 ст. 609 ЦК України ми маємо справу з нормами імперативного характеру, за яких ліквідація боржника – сторони основного зобов'язання тягне за собою припинення права застави (поруки), що забезпечувало його виконання. При цьому ч. 3 ст. 6 ЦК України надає сторонам можливість відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини у договорі на власний розсуд. Однак сторони позбавлені такого права, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами [1]. Наведене зумовлює висновок про неправомірність регламентації сторонами своїх договірних відносин на власний розсуд за умови, що в законодавстві передбачені відповідні імперативні приписи. Такі умови договору необхідно вважати нікчемними.

Проблематику припинення зобов'язань поруки доцільно також розглядати на основі проведення аналогії між ліквідацією юридичної особи – (без правонаступництва) та смертю фізичної особи (у разі відсутності спадкоємців або їх відмови від прийняття спадщини).

Так, Г. В. Анікіна зазначала, що «смерть фізичної особи (боржника) є підставою для припинення договору поруки» [6, с. 107]. Однак серед норм, що регулюють правовідносини поруки, ЦК України не містить такої спеціальної підстави для припинення договору поруки, як смерть боржника за основним договором. При цьому статтею 1277 ЦК України встановлено випадки, коли спадкоємці фізичної особи – боржника відсутні та, як наслідок, спадщина визнається відумерлою і переходить у власність територіальної громади в особі відповідного органу місцевого самоврядування. Тобто якщо з урахуванням положень статті 1277 ЦК України територіальну громаду вважати боржником за основним зобов'язанням після смерті особи (таку думку висловлює, зокрема, В. І. Остапенко [7, с. 79]), порука може і не припинитися, оскільки відбулася

заміна боржника і його зобов'язання за основним договором зберігаються. Разом з тим поручитель має право забезпечувати виконання зобов'язання нового боржника. Такий висновок впливає на підставі норм ч. 1 ст. 523 ЦК України, згідно з якою порука або застава, встановлена іншою особою, припиняється після заміни боржника, якщо поручитель або заставадавець не погодився забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником.

Більше того, згідно з пунктом 32 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.03.2012 № 5 «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин», однією з умов покладення на поручителя відповідальності за порушення боржником обов'язку щодо виконання зобов'язання за кредитним договором у випадку смерті позичальника є наявність у позичальника правонаступника, який прийняв спадщину [5]. Тобто припинення поруки настає у випадку смерті боржника та відсутності спадкоємців (їх відмови від спадщини), якщо поручитель за таких обставин не погодився забезпечувати виконання за новим боржником (в тому числі територіальною громадою).

Щодо ситуації з ліквідацією юридичної особи – боржника, то тут наявні відмінності порівняно з юридичними наслідками смерті фізичної особи: якщо юридична особа перестає існувати і відсутні правонаступники, то поруку, яка забезпечувала основне зобов'язання такої юридичної особи, слід вважати припиненою.

Ще одним важливим аргументом є те, що відносинам поруки властивий фидуціарний (персоніфікований) характер. Фидуціарними є ті правочини, що базуються на особливо довірчих відносинах між суб'єктами, які їх вчиняють; зобов'язання, які повинні бути виконані конкретною особою чи перед конкретною особою; у разі відсутності однієї із зазначених осіб вони не переходять у правонаступництво та припиняються [14]. За словами класика цивілістики С. Йоффе, «фидуціарний характер властивий лише тій угоді, сутність якої спирається на взаємну довіру її учасників» [11, с. 208]. Схожі думки висловлював і Г. Ф. Шершеневич, зазначаючи, що «правовідносини, які мають фидуціарний характер, засновані на взаємній довірі та на припущенні чесності і здатності у контрагентів» [16, с. 662]. З наведеного впливає, що основним та невід'ємним елементом, на якому базуються відносини за фидуціарними договорами, є елемент довіри. При цьому існування договору залежить рівною мірою від того, кому виявлено довіру, і від того, хто цю довіру виявляє [6, с. 107].

Отже, при укладенні договору поруки для поручителя мають значення характеристики боржника, за якого він поручається. І хоч фидуціарні (особистісні) ознаки стосуються більшою мірою фізичних осіб, все ж при забезпеченні зобов'язання юридичної особи поручитель неодмінно зважає на боржника – суб'єкта основного зобов'язання, виявляє довіру до нього. А тому з ліквідацією юридичної особи – боржника повинні припинитися і зобов'язання поруки.

Якщо різносторонньо оцінювати новели, закріплені у ч. 5 ст. 559, ч. 4 ст. 593 ЦК України, то варто зауважити, що ці норми спрямовані насамперед на захист інтересів банків як суб'єктів цивільно-правових (господарських) відносин. Так, якщо банк до моменту ліквідації юридичної особи реалізував своє право на стягнення, звернувшись до суду, то порука зберігається. Це значно зменшує ризики неповернення банку коштів, наданих шляхом кредитування.

Звичайно, наявність певних закріплених на законодавчому рівні інструментів охорони та захисту прав кредиторів стимулюватиме поживавлення обсягів банківського фінансування різних сфер, підвищення інвестиційної привабливості національного ринку, що загалом може сприяти зростанню національної економіки. Проте чи достатньо вказаних нововведень для вирішення всіх ситуацій, пов'язаних із припиненням поруки, для вироблення дієвого механізму захисту прав суб'єктів правовідносин, чи буде застосування наведених норм мати реальні позитивні наслідки – покаже практика.

Зобов'язанням поруки властива динамічність, що зумовлюється, зокрема, їх акцесорним (додатковим) характером відносно основного зобов'язання. Динаміка (рух) забезпечувального зобов'язання виявляється, наприклад, у його зміні чи припиненні. Так, зміна основного правовідношення в частині, яка пов'язана зі зменшенням обсягу виконання обов'язку боржника поручителем за договором поруки, призводить до зміни додаткового правовідношення, зокрема в частині зменшення для поручителя обсягу виконання обов'язку боржника, що пояснюється відповідним правовим зв'язком між цими правовідносинами. Аналогічно припинення основного зобов'язання внаслідок ліквідації боржника тягне за собою припинення договору поруки, яким забезпечувалося це основне зобов'язання.

Аналізуючи вплив ліквідації юридичної особи боржника на припинення поруки, потрібно звернути увагу також на момент звернення кредитором до суду із позовом до поручителя. Із тлумачення положень ч. 5 ст. 559 ЦК України випливає висновок про важливість настання цього юридичного факту до винесення судом ухвали про затвердження звіту ліквідатора та ліквідаційного балансу, ліквідації боржника як юридичної особи та внесення відповідного запису до реєстру про державну реєстрацію припинення. Тобто порука не припиняється, якщо кредитор звернувся до суду з позовом до ліквідації юридичної особи – боржника, оскільки моментом реалізації кредитором права на захист порушеного права є звернення до суду із позовом до проведення ліквідації боржника. Таку позицію висловлено Верховним Судом у **постановах** від 28.02.2018 у справі № 2-1147/11, від 30.05.2018 у справі № 2-4125/11, від 12.09.2018 у справі № 569/12245/16-ц.

І знову ж таки виникають питання щодо ситуації, коли, зокрема, боржник належним чином виконував свої зобов'язання (наприклад, вчасно сплачував кредитні платежі), тобто відсутні порушення щодо виконання юридичною особою її обов'язків за договором. Проте кредитору стало відомо про початок процедури ліквідації боржника. Виходить, що у змодельованій ситуації кредитор, зважаючи на ризики нестачі у боржника коштів для задоволення вимог всіх кредиторів відповідно до встановленої законом черговості, не зможе вчинити дії, спрямовані на збереження чинності поруки. Іншими словами, кредитор не зможе подати позов до поручителя, оскільки відсутні підстави для звернення до суду – порушення боржником своїх зобов'язань. Як наслідок, в даному випадку можлива ситуація, коли кредитори будуть подавати безпідставні позови з єдиною метою – засвідчити факт звернення до суду. Це, у свою чергу, призведе до посилення проблеми із надмірною завантаженістю судів.

Ще один аспект, на який варто звернути увагу, це сама сутність зобов'язань поруки, яка полягає у несенні відповідальності третьою особою перед кредитором у разі невиконання боржником зобов'язань перед кредитором. Тобто роль поручителя обмежується обов'язком саме нести відповідальність за боржника, а тому поручитель не зобов'язаний виконувати обов'язки боржника за основним зобов'язанням. Обсяг такої відповідальності третьої особи визначається договором.

Зазначене підтверджується і в цивільно-правовій доктрині. Так, на думку І. Пучковської, «як застава, так і порука, встановлені з метою забезпечення виконання основного зобов'язання боржником, не передбачають обов'язок забезпечувального боржника (поручителя чи заставодавця) виконувати обов'язок за основного боржника в натурі. Їх сутність полягає у задоволенні майнових інтересів кредитора на випадок порушення зобов'язання шляхом сплати останньому у грошовій формі невиконаного основним боржником (при заставі – за рахунок заставленого майна, при поруці – за рахунок поручителя)» [8, с. 145-146].

З цього приводу І. В. Спасибо-Фатеева, з посиланням на Д. І. Мейєра, пише: «При поруці поручитель зобов'язується перед кредитором іншої особи відповідати за виконання останнім його зобов'язання повністю або частково» [10, с. 22]. О. Кот вказує, що «оскільки за договором поруки поручитель зобов'язаний нести відповідальність за боржника і саме це складає його основний обов'язок, то, відповідно, кредитор має

право тільки притягти поручителя до відповідальності замість боржника. Що ж до реального виконання зобов'язання, то слід зазначити, що обов'язок надання такого виконання не впливає з договору поруки, це лише право поручителя, яким він може скористатися» [12, с. 130].

Таким чином, обсяг відповідальності поручителя обумовлений обсягом відповідальності основного боржника. Цивільно-правова відповідальність може існувати лише за наявності самого зобов'язання, внаслідок порушення якого вона і настає. Зважаючи на це, факт внесення до відповідного реєстру запису про припинення юридичної особи шляхом ліквідації в загальному розумінні означає неможливість у подальшому притягнути таку особу до відповідальності, у тому числі це стосується і зобов'язань, забезпечених порукою. З огляду на правовий зв'язок основного зобов'язання та поруки є всі підстави для припинення зобов'язань поручителя.

Висновки. Отже, на основі аналізу положень чинного законодавства, судової практики, доктринальних досліджень, розгляду правової природи поруки як забезпечувального зобов'язання, ми доходимо таких висновків. По-перше, припинення юридичної особи – боржника шляхом ліквідації за загальним правилом має обумовлювати припинення поруки, якщо відсутні обставини, передбачені частиною 5 статті 559 ЦК України.

По-друге, у разі, якщо до дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань запису про припинення юридичної особи – боржника кредитор не звернувся до суду з позовом до поручителя у зв'язку з порушенням таким боржником зобов'язання, то порука припиняється. При цьому відсутні будь-які інші підстави збереження чинності поруки, окрім звернення кредитором із відповідними вимогами до суду. Такий підхід забезпечить єдність у тлумаченні й застосуванні нововведених правових норм.

По-третє, на даний час, в тому числі й у зв'язку із внесеними змінами до законодавства, у кредитора існує достатньо способів та засобів захисту своїх прав та інтересів, закріплених на рівні нормативно-правових актів. А тому в контексті питання про наслідки припинення юридичної особи – боржника на існування зобов'язань поруки варто дотримуватися позиції про те, що порука припиняється в усіх випадках ліквідації такого боржника, якщо кредитор своєчасно не реалізував своє право на звернення до суду в порядку, визначеному чинним законодавством.

Слід також зауважити, що з огляду на аналогічну правову природу та сутність застави і поруки як забезпечувальних зобов'язань, вказані висновки доцільно поширювати і щодо припинення застави у разі, якщо заставодавцем щодо основного зобов'язання ліквідованої юридичної особи – боржника виступала третя особа (майновий поручитель).

Список літератури

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 : станом на 31.03.2019 // Законодавство України : інформ.-пошук. система. – Електрон. дані. – Україна, 1994–2019. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.05.2019). – Назва з екрана.
2. Про заставу : Закон України № 2654-ХІІ від 02.10.1992 : станом на 04.02.2019 // Законодавство України : інформ.-пошук. система. – Електрон. дані. – Україна, 1994–2019. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12> (дата звернення: 15.05.2019). – Назва з екрана.
3. Про іпотеку : Закон України № 898-ІV від 05.06.2003 : станом на 04.02.2019 // Законодавство України : інформ.-пошук. система. – Електрон. дані. – Україна, 1994–2019. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15> (дата звернення: 15.05.2019). – Назва з екрана.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення кредитування : Закон України № 2478-VIII від 03.07.2018 // Відом. Верхов. Ради. – 2018. – № 46. – Ст. 368. – відомості доступні також через Інтернет: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2478-19#n18> (дата звернення: 15.05.2019).
5. Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають з кредитних правовідносин : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ № 5 від 30.03.2012 : станом на 07.02.2014 // Законодавство України : інформ.-пошук. система. – Електрон. дані. – Україна, 1994–2019. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12> (дата звернення: 15.05.2019). – Назва з екрана.
6. Анікіна Г. В. Юридичні наслідки смерті фізичної особи як юридичного факту у цивільному праві / Г. В. Анікіна // Університетські наукові записки. – Хмельницький: Хмельницький ун-т управ. та права. – 2012. – № 3 (43). – С. 104-112.

